

חלונות חמה במחשבת ישראל מדריך למורה

תשרי חשוון כסלו טבת שבט אדר ניסן אייר סיון תמוז אב אלול

פסח: זיכרון העבר או עיצוב המחד?

בתרבות היהודית לדורותיה הפך פסח מרכיב מרכזי ומכונן בתעודת הזהות של העם, וליל הסדר הוא אחד האירועים הבולטים ביותר בלוח השנה העברי, סביבו מתאחדים יהודים מכל הזרמים, העדות והגוונים, בכל רחבי העולם, מזה מאות רבות בשנים. יותר מכל מועד אחר, ליל הסדר הוא בראש ובראשונה אירוע משפחתי; הוא דורש את מעורבותו של כל אחד ואחד מבני המשפחה, מן הזקן ועד הצעיר; כל אחד תורם ל"מעשה הפסח" ולהכנותיו. בבסיסו של החג עומד הערך של **והגדת לבנך**, כלומר העברת תוכנו ורעיונותיו של סיפור יציאת מצרים ומשמעות הזהות היהודית לדור הבא. היהדות היא תרבות של זיכרון, וזה אינו מתמצה בהעברת מידע או ניסיון חיים, אלא חייב להיות קשר בין משמעות הזיכרון בעבר (פריקת עול העבדות, גיבוש האומה וכו') לבין החייאתו בהווה ויציאה חדשה אל העתיד.

בגיליון זה, אנו מנסים לברר מדוע כה חשוב להנחיל מדור לדור את **זיכרון יציאת מצרים**? מה נותן לנו היום זיכרון של אירוע שחל לפני אלפי שנים - כפרטים וכעם? ומדוע בכלל אנו מציינים ימי זיכרון? מהי הרלוונטיות שלהם לחיינו כיום? בתוך כך אנו נוגעים ומתייחסים - אם במפורש ואם במרומז - לנושאי זיכרון נוספים בתרבות היהודית בזמננו.

עמוד קדמי (נפתח)

פתיח (כנף ימנית)

שלוש הדילמות מתמקדות ברלוונטיות של זיכרון יציאת מצרים ושל ימי זיכרון בכלל בתרבות היהודית. דרך הדילמות אנו מציעים לדון עם התלמידים על הערך שיש היום בחקירת העבר ובזכירתו על הבעייתיות שהדבר מעלה מבחינות שונות. לחידוד הבעייתיות שבכינון תודעת הזיכרון, ובעיקר זיכרון של אסונות בתולדות העם היהודי, ניתן להקריא את הקטע הבא מספרו של חיים הזז **הדרשה**:

החבר יודקה מבקש את כינוס ועדת הישוב כדי למסור הודעה, ושם הוא "כל מה שיש בליבנו", תחילה בהיסוס: "אני רוצה להודיע", ננער בו יודקה ואמר בקול נמוך, "שאני מתנגד להיסטוריה היהודית..." ואז הגמגום שלו נהפך לעוצמה של זעם המוצא את ביטוי: "אני בכלל הייתי אוסר ללמד לילדים שלנו את ההיסטוריה היהודית. לאיזה שד ללמד אותם קלון אבותיהם? אני פשוט הייתי אומר להם: חברה! לנו אין היסטוריה! מיום שגלינו מארצנו אנחנו עם בלי היסטוריה. אתם פטורים. לכו לשחק בכדור-רגל..."

הקטע [מובא גם בספרו של ח"י ירושלמי **זכור**] שממשיך ומדבר על שני הדחפים הנמצאים בעת ובעונה אחת ביחס הכאוב לעבר היהודי: התנכרות ומשיכה, דחייה ותחושת אובדן, התנגדות וגעגוע.

ח"י ירושלמי, **זכור**, הוצאת עם עובד 1982, עמ' 124

במהלך הדיון בדילמות מומלץ להתייחס לנקודות הבאות:

- א. מה ההבדל בין "לדעת" את העבר (היסטוריה) לבין "לזכור" אותו (זהות)? מה היחס בין שני המושגים, האם זיכרון חייב להיות מבוסס על היסטוריה במובן המדעי הטהור של המושג, ואולי לעתים דווקא העיסוק ההיסטורי הטהור פוגע בתודעת הזיכרון ובתפקיד שלו בעיצוב זהות? (ניתן בהקשר זה להסביר את ההבדל שבין היסטוריוגרפיה לבין נאראטיב).
- ב. דילמה השנייה: מעניין לעסוק בהשוואה בין הגדות מסורתיות לבין הגדות עכשוויות המדגישות ענייני אקטואליה ופירושים עכשוויים ל"סיפור יציאת מצרים". מה הרווח ומה ההפסד של ה"עדכונים" הללו? מהו האיזון הנכון בין המסורת לחידוש ולעדכון?

משרד החינוך התרבות והספורט

המזכירות הפדגוגית | אגף המפמ"רים | הפיקוח על הוראת מחשבת ישראל ממ' | האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים
כתיבה ועריכה: צילה מירון-אילן (מרכזת), אריאל אביב, עליזה אשד | עיצוב: סטודיו דוד הראל ירושלים, התשס"ו-2006

התגברות של רדיפת היהודים), אך המהר"ל מבטל את המשקל שנותנים בני אדם למציאות זו. החשוב והמהותי הוא התודעה של היותם בני־חורין וזאת ניתן להפנים גם בימי מצור ופרעות. מבחינה זו יש בעמדת מהר"ל משום התייחסות מיסטית כלפי ההיסטוריה. האמת נמצאת מתחת לפני השטח, מעבר למה שניתן להכיר בחושים.

לפי מהר"ל (ובעקבותיו, רבים מן ההוגים בחסידות) המסר של ההגדה הוא ההכרח לאדם להפעיל את הרצון בהחלטות חופשיות שיאפשר לו להשתחרר משעבוד על כל צורותיו. מודעות זו מסייעת לאדם בבחירה הקשה של חירות על פני ה"נוחיות" של העבדות. אלמלא רגש הסלידה המוסרית כלפי העבדות היו אולי רוב בני האדם בחרים בעבדות ("נשובה מצרימה", "טוב לנו לעבוד עם מצרים ממותנו במדבר").

נקודה נוספת העולה בדברי מהר"ל היא התחושה הדטרמיניסטית של יהודים רבים בגולה הנמצאים בשעבוד ומיואשים מן הסיכוי לצאת ממצב זה. מהר"ל מצביע על כך שההיסטוריה האנושית היא בת שינוי. ההיסטוריה היא "מקרית" (לא במשמע של אקראית, אלא במשמע של: לא הכרחית, ניתנת לשינוי). בכך ניתן למצוא הן לתפיסתו המשיחית של מהר"ל המבקש לעודד את העם בתקווה לעתיד טוב יותר המצפה לו, שכן מבחינה פנימית ומהותית - הם עדיין בני־חורין.

כדאי להביא את ההבחנה (שהוזכרה גם לעיל) של **ישעיהו ברלין** בין חירות שלילית לחירות חיובית בהקשרם הפוליטי:

חירות שלילית: חירות האדם לפעול לפי הבנתו כל עוד הריבון בעל השררה מאפשר זאת.

חירות חיובית: אוטונומיה פנימית. האדם עושה באמת מה שהוא רוצה ללא קשר לרצונו של הריבון. אנשי החירות החיובית שואלים לא "מה מרחב האופציות החיצוניות לפעולה" אלא "האם כשאני פועל - אני פועל לפי מה שאני באמת רוצה".

3. ברל כצנלסון: יצר חירות עמוק טבוע בלב עם

ברל, מראשי תנועת העבודה וממנהיגי הרוחניים, מציג את ליל הסדר כמבטא בכל דור ודור ואצל כל אדם יהודי את אהבת החירות. לטענתו, זהו שיא של הכרה היסטורית והתמזגות של הפרט עם הכלל היהודי באשר הוא. ברל רואה בהגדה יצירה חינוכית המחנכת את האדם לסלידה מעבדות ולאהבת החירות. באמצעותה הוטבעה אהבה זו לחירות במשך דורות רבים. כך הפך המושג אהבת החירות לחלק בלתי נפרד מגורלם וממהותם של המורדים ולוחמי חירות ישראל לדורותיהם. מנקודת מבט זו, מציג ברל את תהודתה והשפעתה רבת השנים של ההגדה עלינו כפרטים וכעם. הזיכרון לא דוהה ורישומו ניכר בכל דור ודור.

4. שמואל הוגו ברגמן: יציאת מצרים יום־יומית - כיצד?

ברגמן מתבסס על תפיסה פסיכולוגיסטית של המאות האחרונות לפיה האדם אינו שליט על גורלו אלא הוא תוצר של הכוחות החומריים, התנאים הכלליים והקונפליקטים המעמדיים של החברה. אלה המעצבים את דמותה של החברה האנושית ודמותו של היחיד בתוכה. ביטוי טרגי לכך מתגלה בסיפורי קפקא למשל (על־פי יוסף בן שלמה במאמרו **הרהורים על החירות**).

ברגמן מתמקד ב"מצרים" של כל אחד ואחד כמטאפורה לקשיים של כל אחד. יציאת מצרים היתה בעברינו הרחוק אך מצוקות היום־יום, ה"מצרים" שלנו, הם מנת חלקנו עכשיו. בליל הסדר מתבקש היחיד להתחבר ל"מצרים" שלו.

גישה זו של ברגמן אופיינית מאד לגישות חסידיות. נביא למשל קטע מדברי רבי **נחמן מברסלב** (1772-1810), הוגה דעות מעמיק ומקורי ביותר שנודע בסיפוריו ובניגונו. הקים את חסידות ברסלב שהיא אחד הזרמים המרכזיים והתוססים בחסידות וביהדות בכלל עד היום: "יציאת מצרים היא בכל אדם ובכל זמן. ובכל שנה ושנה, וגם בכל יום ויום".

היה היה

א. הסיפור ממחיש את תודעת החירות גם במצב של עבדות מוחלטת. הוא מחזק את דבריו של המהר"ל שעבדות אינה מצב סוציאלי פוליטי אלא מצב קיומי פסיכולוגי.

ב. זיכרון יציאת מצרים בשואה קיבל משנה משמעות כיון שהשואה עצמה הפכה לזיכרון לאחר שהסתיימה. הוגים וניצולים עמדו על האנלוגיה בין השואה ליציאת מצרים (הדילמה השלישית).

מבחר ביבליוגרפיה

- אלעזר שביד, **מיתוס וזיכרון היסטורי במחשבת ישראל בזמן החדש**, בתוך: מיתוס וזיכרון, עורכים דוד אוחנה ורוברט ויסטריך, הוצ' הקיבוץ המאוחד ומכון ון־ליר, ירושלים תשנ"ז • יוסף חיים ירושלמי, **זכור**, הוצ' עם עובד, ת"א 1982 • מישאל ציון ונועם ציון (עורכים), **הלילה הזה - הגדת ישראל לפסח**, תשס"ד 2002 • ספר לימוד **מעגלי שייכות - זהות יהודית בעולם משתנה**, רני יגר ועמית אלון, מכון הרטמן • צוות חגים של "המדרשה" באורנים, **הצעה לסדר**, הוצ' ידיעות אחרונות 2001 •

פסח: זיכרון העבר או עיצוב המחד? 4 |

- מומלץ להביא לכיתה מספר גדודות שונות באופיין ולהשוות ביניהן במספר מקומות. למשל, הגדה של התנועה הקונסרבטיבית, הגדה של התנועה הרפורמית, הגדה של התנועה הקיבוצית ואף הגדה פמיניסטית [שיצאה בארה"ב].
- ג. מהם הקריטריונים שלנו לזכור דברים בלוח השנה האישי של כל אחד מאתנו ובלוח הלאומי שלנו. מה ראוי בעינינו לזכור, ומה יש מקום לשכוח ואולי אף להשכיח, ומדוע. בהקשר זה יש מקום להתייחס לנושאי זיכרון שונים שחלקם תוצר של פחות ממאה השנים האחרונות (ואפילו של העשור האחרון). בדילמה השלישית התייחסנו לזיכרון השואה שהוא ללא ספק צו הזיכרון החשוב ביותר של דור התקומה והמדינה. כיצד אפשר להבטיח את זיכרון השואה לאורך שנים הן בקרב בני הדור הצעיר בישראל ובעולם כולו. מהו תוכנו של זיכרון זה? אילו סכנות אורבות לו וכיצד יש להתמודד עמהן? מהו היחס בין נושאי הזיכרון השונים בלוח היהודי?
- ד. מהן הדרכים העשויות להבטיח את עוצמתו של הזיכרון לאורך השנים? מה הופך זיכרון לדבר נוכח בחיינו גם כאשר האירוע או האנשים שהיו עדים לו שוב אינם עמנו? כיצד עשתה זאת המסורת היהודית במשך אלפי שנים וכיצד עושה זאת מדינת ישראל ביחס לנושאי הזיכרון החדשים? האם יש מקום ללימוד ולהשפעה הדדית בין נושאי הזיכרון הללו של הלוח ה"הודי-מסורתי", מחד גיסא, ושל הלוח ה"ישראלי-ציוני" (ואף הפוסט-ציוני) החדש, מאידך גיסא?

תעודת זהות

חג הפסח משתייך לסדרת החגים המכונה "שלוש רגלים" (פסח, שבועות וסוכות). במהלך חגים אלה נהגו בעבר הרחוק לעלות לרגל לבית המקדש, להתכנס, לשמוח ולהגיש מנחה לאלוהים, מנחה הקשורה בתוצרת החקלאית. פסח הוא חג בעל מימדים רבים כפי שאפשר לראות **במשמעויות החג**. בגיליון זה, כאמור, אנו מתרכזים בשאלת הרלוונטיות של הזיכרון לימינו ומקומו בעיצוב עתידנו כעם.

ה"מפעל" המרכזי של ההגדה הוא הנחלת הזיכרון "בכל דור ודור...". אפשר לדון בגישות שונות להנחלת הזיכרון (ולבחון בתוך כך את יתרונותיה וחסרונותיה של כל גישה):

- עליפי דמויותיהם של ארבעת הבנים בגישה של "חנוך לנער עליפי דרכו", עליפי אישיותם ומידת התפתחותם של הילדים.
 - עליפי מבנה ההגדה וקטעים מרכזיים בתוכה.
 - עליפי המאכלים השונים וקערת הפסח על סמליה, ועוד.
- ההגדה עצמה מצביעה על הדרכים השונות הללו כמשלימות זו את זו.

כמו בכל גיליונות "חלונות חג" האחרים יש מקום למלא את תעודת הזהות עם התלמידים (על בסיס ידיעותיהם הקודמות), ורק אחר כך לעיין ולהשוות עם תעודת הזהות המוכנה שבדף זה. כמו כן, רצוי לשלב את השאלות **במילון חג** שבעמוד האחרון. ביחס למצוות ולמנהגים, כדאי להבחין בין מעשים שהם "הלכה" (כללית ומחייבת מבחינה דתית) לבין המנהגים הרבים והשונים בין עדות ישראל הנוהגים בחג זה במיוחד. אפשר להזמין תלמידים לספר על מנהגים מיוחדים למשפחתם או לעדתם בליל הסדר.

ציד הזמן

ציד הזמן שבחרנו להביא בגיליון מציין את המועדים שבין יציאת מצרים [פסח] ועד שבועות וחג מתן תורה (כידוע, בתורה שני מועדים אלה עדיין אינם זהים). הקשר בין פסח לשבועות מבחינה חקלאית הוא הדוק, שכן מועדו של חג השבועות תלוי כל כולו בחג הפסח: "וספרתם לכם ממחרת השבת [=יום טוב ראשון של פסח] מיום הביאכם את עומר התנופה שבע שבתות תמימות תהיינה: עד ממחרת השבת השביעית תספרו חמישים יום" (ויקרא כ"ג, 15-16). במקורות חג השבועות אף מכונה "עצרת" (מעין עצירה או סיום) של חג הפסח, כפי שאחרי שבעת ימי הסוכות חוגגים את "שמיני עצרת".

אולם הקשר בין שני החגים כמובן אינו חקלאי בלבד. יציאת מצרים נועדה להביא את העם אל הר סיני לקבלת התורה, כפי שנאמר למשה כבר במעמד הסנה. "וזה לך האות כי אנוכי שלחתיך, בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלוהים על ההר הזה" (שמות ג, 12). בכיתה ניתן לפתח את רעיון הקשר בין יציאה משעבוד ועבדות [יציאת מצרים] לחירות ולריבונות [קבלת התורה], ולעמוד על ההבחנה בין שני סוגים של חירות: חירות שלילית, "חירות מ-" (שחרור מעבדות), לעומת חירות חיובית, "חירות ל-" (למימוש תכלית מסוימת).

להלן נביא ציר זמן נוסף המדגיש את ההתפתחות הכרונולוגית של חג הפסח וההגדה:

מאה 17-18 לפנה"ס, תקופת האבות	ראשית גלות מצרים (אחרי מות יעקב).
מאה 13-17 לפנה"ס	גלות מצרים (כארבע מאות שנה).
מאה 13 לפנה"ס, רעמסס השני או בנו (על-פי המשוער)	יציאת מצרים, מעמד הר-סיני.
מאה 6 לפנה"ס (520 לפנה"ס)	שיבת ציון לאחר חורבן בית ראשון.
מאה 5 לפנה"ס, הכנסת הגדולה (החל מתקופת עזרא ונחמיה)	ראשית התגבשות ה"הגדה" של פסח.
מאה 1 לפנה"ס - מאה 2 לספירה	המשך התגבשות ההגדה בתקופתם של חז"ל (כבר בהלל) עד חורבן בית שני ובעקבותיו (ר' עקיבא).
מאה 3-5 לספירה, תקופת התלמוד	אליהו הנביא משתלב במסורת ליל הסדר.
מאה 10 לספירה, תקופת הגאונים, רס"ג	הנוסח הקדום של ההגדה בסיפורו של רס"ג שהפך לנוסח הקבוע.

עמוד פנימי

מקורות משוחזרים

השאלה המרכזית אליה מתייחסים ארבעת ההוגים **במקורות המשוחזרים** היא: איך ליצור הזדהות והבנה אמיתית עם זיכרון היציאה ממצרים ולא להישאר בסיפור היסטורי מנותק מחיינו כיום?

"פלאות" או "פלאות" - זו השאלה!

1. רמב"ם: מזיכרון למעשה

הרמב"ם מדגיש את החיבור של זיכרון יציאת מצרים להווה על ידי קיום כל המצוות הנהוגות בפסח: רק עם קיום כל ההלכות יוכל אדם להתחבר ליציאת מצרים ולחוש על בשרו משהו מן היציאה מעבדות לחירות. המצווה חייבת להתממש בצורה גשמית כדי שרישומה יהיה ניכר. היא איננה נשארת רק ברמה של עיצוב התודעה. "להראות" משמע בהתנהגות, במעשה. עבור הרמב"ם הזיכרון מתורגם לשפת ההלכה והופך לחוויה כוללת ומכוננת בליל הסדר. תרגום הזיכרון למעשים מאפיין את המסורת היהודית גם בהקשרים אחרים. רק זיכרון שיש לו ביטוי מעשי יש בכוחו לשרוד את חילופי הזמנים (כך גם ביחס למצוות השבת, למשל, שגם היא "זכר למעשה בראשית" ו"זכר ליציאת מצרים").

ניתן לקחת דוגמאות שונות מהלכות הפסח ומן ההגדה ולשאול על הקשר שביניהן לבין שמירת הזיכרון, כגון: אכילת מצה המסמלת את החיפזון שביציאת מצרים, והמרור המסמל את קושי העבדות, ועוד. מעבר לחובות ההלכתיות (מאכלים, הגדה וכו') ניתן להביא דוגמאות מעדות שונות הממחישות את סיפור יציאת מצרים בדרך דרמטית.

למשל, סיפור על היהודים האנוסים במשהד (פרס) שביליל הסדר היה אחד הילדים לובש בגדים ישנים ובלויים, מקל בידו ושק על גבו. הוא מתראה כעני וכנווד הבא ממרחקים ודופק על הדלת בהיכנסו. כל המסובים מקבלים אותו בסבר פנים יפות, ושואלים: "מאין באת?" והוא משיב: "מארץ רחוקה, ממצרים". והוא מספר את כל הניסים שקרו לו. ואחר כך קוראים כל המסובים בקול: "ככה יצאו אבותינו ממצרים בחיפזון", וכולם יושבים מסובים ומתחילים בסיפור יציאת מצרים ובאמירת הגדה.

על-פי: ליל הסדר - חג החירות וחג החינוך, בעריכת נועם ציון

שאלה שניתן להעלות לדיון: עד כמה החייאת סיפור ההגדה דרך המאכלים הסמליים, הסיפור, הדרמה וכו' תורם לשימור הזיכרון? אילו דרכים אחרות אפשר להוסיף?

2. מהר"ל מפראג: העבדות היא מקרית, החירות מהותית

המהר"ל מציע פירוש לתודעת הזיכרון: הכרה פנימית בחירות. הפרט והעם נמצאים במתח שבין הקטבים עבדות וחירות. לא זה ולא זה הוא מצבנו באופן מוחלט. תקופתו של מהר"ל הייתה של גלות ושעבוד (בראשית העת החדשה בעולם הנוצרי הייתה לעתים אף